

5. füzet.

A nagyenyedi kollégium jegyzői és Nemes Oskolai Tanácsa.

Felolvastatott a szakosztálynak 1907 november 27-én tartott ülésén.

— Első közlemény. —

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának rendezése közben nagybecsű művelődéstörténelmi emlék akadt nemrég kezembe. Egy lapszámotlan 12 levélnyi füzet, nagy ívrétű (23 × 37 cm. terjedelmű) megsárgult fehér merített papirosra írva, melynek vízjegye (KERTSISORA) erdélyi gyártásra vall. S mivel tudjuk, hogy kéziratunk 1798-ból való és enyedi diák írása, a vízjegy azt is mutatja, hogy a fogarasvidéki papiros egész Nagyenyedig eljutott s tudott versenyezni a többi erdélyi papiros-malom termékeivel.

A száz esztendő óta megért füzet évekig heverhetett nedves, rideg helyen, mert széle rothadt, szakadozott, sok helyen írása is likacsos, hiányos. A biztos enyészettől írójának unokája, dr. Nagy Mór kolozsvári ny. városi tanácsos menté meg azzal, hogy egyéb írataival együtt az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárának ajándékozta.

A kézirat branyicskai Nagy László írása, abból az időből, mikor őt, az immár 1787 óta Enyeden tanuló diákot, 1797 november 2-án a kollégium hites nótáriusává választották. Tisztét esztendeig viselte s minthogy az 1797/98-iki tanév végén elbúcsúzott az intézettől, melyben felnevelkedett, úgy látszik ekkor írogatta ki a maga gyönyörűségére a kezére bízott matrikulából és egyéb hivatalos könyvekből mindazt, a mi füzetében reánk maradt. Nem is sejtette, mily nagy szolgálatot tett vele a tudománynak és egyúttal az enyedi kollégiumnak is, melynek íratai s így azok a protokollumok, melyekből Nagy László adatait kiszedegette, később (1849-iki feldúlása alkalmával) jóformán mind elpusztultak.¹

¹ A nagyenyedi ref. főgimnáziumban ugyan mai napig megmaradt a kollégium első matrikulája 1662-től 1794-ig, de folytatása nincsen s így Nagy László két esztendő óta mentette meg a beiratkozók névsorát.

Munkája első lapján Nagy László — hivatali elődei emlékének áldozva — a kollégium nótáriusait s megválasztásuk napját írta ki 1666-tól, az enyedi kollégium megnyitásától kezdve, kiknek névsorát nélküle semmi más forrásból ily hiánytalanul összeállítani nem tudnánk. Majd azok nevét jegyezte ki (a ma már nem létező anyakönyvből), kiket maga vett fel tanulókul, aztán a *Nemes Oskolai Tanács* jegyzőkönyveit és határozatait közli, úgy a mint azokat kötelessége vala vezetni, megírni és kihirdetni. Ennek eredetije sincs már meg a nagyenyedi kollégium irattárában¹ s hogy annak régi életéről és az iskola fegyelmi hatósága 1796—98-iki működéséről magunknak helyes képet alkothattunk, főképpen Nagy László kollégiumi nótárius kéziratának köszönhetjük. Ezért szószerint is közöljük tanulmányunk függelékéül, hisz oly kevés iskolatörténeti oklevél-anyag látott még napvilágot s annyi e téren a kutatók tennivalója, hogy — irodalmunknak e tekintetben való szégyenségében — örülnünk kell mindennek, a mi előbukkan s a hazai oktatásügy múltját megvilágítja.²

A mit Nagy László ránk hagyott, elsőrangú fontosságú örökség s közlésével, méltatásával kegyelettel adózunk az ekkor (1798-ban) 22 esztendőes enyedi diák emlékezetének, látva, hogy korán megnyilatkozott történetírói érzéke, mely a közpályán mint táblabíró, hités ügyvédet és negyedszázadon át mint szászvárosi tanárt történelmi kutatások terén is³ nemes hevülettel irányította⁴ — ily értékes és valóban pótolhatatlan művelődéstörténelmi emlékekkel gazdagította irodalmunkat.

¹ Erről személyesen meggyőződtem s hálásan emlékezem meg ezúttal is *Fogarasi* Albert igazgató és *Bartha* Zsigmond tanár úr lekötelező szívésségéről, melylyel kutatásaimban támogattak.

² Az erdélyi szászok iskolái tanterveinek és szabályzatainak gyűjteménye *immár húsz esztendeje* meg van igen kitűnő kiadásban, csak az erdélyi magyar iskolákéról nincs még szó sehol, nagy kárára a tudománynak!

³ Szászváros és széke történetére sok adatot és följegyzést gyűjtött össze Nagy László, melyek többi írásaival együtt szintén az Erdélyi Nemzeti Múzeum kézirat-tárában vannak.

⁴ Rövid életrajzi adatait (szül. 1776 februárius 4-én Szászvároson s meghalt 1836 július 8-án ugyanott) ld. *Szinnyei: Magyar írók élete* IX. k. 699—700. l.

I.

A gyulafejevári kollégiumról majdnem általános az a közhit és vélekedés, hogy Bethlen Gábor 1622-ben alapította és — érthető büszkeséggel — az enyediék szeretik hinni, hogy már ekkor *akadémiai* jellegű volt;¹ de ennek *semmi okleveles nyoma nincsen*. Nem is lehet, mert a fejedelem-tervezte akadémia ekkor még — rajta kívül álló okok miatt — nem valósult meg s *Bethlen Gábor elévülhetetlen érdemeiből mit sem von le annak megállapítása*, hogy régi vágya csak *hét esztendő múlva* teljesülhetett, bár akkor sem úgy, hogy főiskolája megnyitását megérhette volna. Hisz életereje javát háborúk hosszú láncolata köti le, úgy, hogy tizenhat évi uralkodásának alig van a fejérvárin kívül még 5—6 olyan intézkedése, mely iskolákra vonatkozik.² Pedig, hogy az oktatás ügyét szíven hordta, bizonyítja az, hogy mindjárt uralkodása elején (az 1614 februárius 23-án megnyílt fejérvári országgyűlésen) elrendelte, hogy az iskolákat „mindenütt igyekezzenek helyére állatni és felépíteni“.³ De az is igaz, hogy — megint kivéve a

¹ Ezt a kollégium monografusa, P. Szathmáry Károly, többször emlegeti *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története* cz. 1868-ban megjelent művében s habár már Kővári László megírta *Erdély történelme* IV. k. 249. lapján, hogy a „kollégium“ csak Bethlen „élte utolsó évében nyílt meg“, műve 33. lapján nem fogadja el e véleményét (holott az igen közel állott az igazsághoz), hanem abban a hitben, hogy a külföldről meghívott tanárok 1622 után is benn voltak és — szerrinte — „hét éven keresztül összedugott kézzel“ bizonyára nem ültek, azt állítja, hogy a kollégium ekkor is virágzott, ámbár Bethlen 1628-iki levele, a melyre hivatkozik, éppen csak az akkori (1628-iki) időre vonatkozik s nem korábbira.

² Apróra átnéztem ugyanis iskolatörténeti szempontból az Országos levéltárban Bethlen összes ránk maradt *Liber regiusait*, vagyis az egész sorozat VII—XIV. kötetét s bennük mindössze a következő oktatásügyi rendeleteit találtam:

VII. k. 99. l. *Szeben*, 1614 februárius 17. A biharmegyei Szepes tizedét a debreczeni iskola alumnusainak adja.

VII. k. 311/3. l. *Meggyes*, 1614 augusztus 10. Privilegium super quibusdam immunitatibus universis ministris ecclesiarum et scholarum rectorum trium sedium Siculicalium Sepsis, Kézdi et Orbai concessis.

VIII. k. 207—208. l. *Segesvár*, 1616 november 2. Exemptio vinearum scholae Varadiensis.

VIII. k. 229. l. (Csonka.) Deputatio vinus quartariae ad usum studiosorum orthodoxae religionis Colosvariensium.

XIII. k. 60—61. l. *Várad*, 1625 szeptember 13. Deputatio fl. 300 studiosis Colosvariensibus.

³ *Erdélyi országgyűlési emlékek* VI. k. 413. l. — Néhaj *Acsády* Ignác a fejedelem ez intézkedését úgy értelmezte (*Bethlen Gábor udvara* cz. m. 249. l.), hogy „törvényt hozott az alsóbb népoktatásügy rendezésére, sőt, a mi még fontosabb, az iskolákat megnyitotta minden alattvalójának“; holott ez túlzás, általánosítás, másfelől pedig az iskolákat Bethlen kora előtt is látogathatta minden sorsú ember fia s így azokat nem kellett megnyitnia Bethlennek sem.

fejérvári kollégium dolgát — országgyűlésein többé soha a tanügy szóba nem jött!

Alapításról sem szólhatunk valójában, csak továbbfejlesztésről, mert a reformátusoknak Gyulafejérvárt már 1565 előtt volt iskolájuk, mely a katolikus Báthoryak alatt is virágzott, sőt Báthory Kristóf idejéből valók legrégebb törvényei is.¹ Igaz ugyan, hogy a jezsuiták befogadásával (1579-ben) a fejedelem nekik is állított a várban iskolát, ám vele párhuzamosan a reformátusoké is fennállott mindaddig, míg a székesegyházat tőlük fia, Báthory Zsigmond, vissza nem vette (1596 tavaszán) a katolikusok számára. Viszont az utolsó Báthory, a kálvinista Gábor, korában ismét feléledt a gimnázium, sőt azáltal, hogy élete utolsó évében a kelneki gazdag dézsmajövedelmet „a kollégiumban élő és tanuló ifjak tartására és mindennapi élelmére“ rendelte örökidőkre, valósággal újraalapítójává lett.² S ha tudatosabban, de az ő hagyományát követte tehát utódja: Bethlen, midőn az iskolát e jövedelmében megerősíti,³ reformálja s úgyszólván a pusztulástól megmenti,⁴ főleg azzal, hogy jelesebb tanulóit továbbtanulásra külföldi akadémiákra küldi, hogy hazatérve tudásukat a fejérvári iskolának szentelhessék. Így jut ki 1615-ben Geleji Katona István,⁵ majd Bojthi Gáspár és Szilvási Márton Heidelbergbe,⁶ kit visszatérőben, 1619 őszén mesternek rendelt Fejérvárra,⁷ a tanítókból szűkölködő iskolába, miután az 1617-ben hazahívott Katona István azt immár félesztendeje elhagyta, ura rendelkezésére.⁸

¹ Kelte ugyan nincsen, de Váró Ferencz, a ki magyarra fordítva *Bethlen Gábor kollégiuma cz. kézirat helyett* nyomtatott becses, bár csonka műve (Nagyenyed, 1903.) 98—102. l. kiadta, 1580 körülnek és Ilosvai Benedek által írottak tartja.

² Báthory Gábor e Gyulafejérvárt kelt 1613 április 16-iki adománylevelét kivonatolva közli Koncz József *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története cz. m.* (Marosvásárhely, 1896.) 166. l.

³ Ezt 1624 augusztus 20-ikán tette, a mikor a kollégium dolgával ismét komolyabban kezdett foglalkozni; kivonatát szintén Koncz id. m. 167. lapjáról ismerjük.

⁴ Bethlen egyik alumnusa, Prágai András nyilvánosan is kijelenté róla Heidelbergben, 1617 november 1-én tartott dissertatiojában, hogy „cul soli, quod hodieque schola [Albense] spiret, debetur“; Pápai Páriz Ferencz *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii cz. m.* (Szében, 1684.) E' lapján.

⁵ A heidelbergi akadémia matrikulájába 1615 november 6-ikán írta be nevét; *Sárospataki Füzetek* 1862. évf. 562. l.

⁶ Bethlen ajánlólevele Pareus Dávid heidelbergi tanárhoz, Váradról, 1617 januárius 17-én; Pápai Páriz Ferencz id. műve végén.

⁷ A fejedelem 1619 október 11-én Nagyszombatból írt levele szerint; *Sárospataki Füzetek* 1862. évf. 449. l.

⁸ Unokaöccsével, Bethlen Istvánnal küldte Heidelbergbe Váradról írt 1619 márczius 9-iki levelével (Pápai Páriz id. m. végén), hol április 19-én íratkozott be ismét az egyetemre fejedelmi tanítványával.

A fejevári iskolának akadémiává fejlesztésére Bethlennek akkor nyílt kilátása, a mikor alkalmá kinálkozott arra, hogy egy németországi tanárt kapjon, mivel „a tudós emberek — egykorú följegyzés szerint — e zavaros időkben igen elfogyatkoztanak“. Így terjeszthette elő a fejedelem az 1622 május 1-én megnyílt kolozsvári országgyűlésen azt a szándékát, hogy „egy közönséges académiának építéséről gondoskodik“, mely „kegyelmes dispositioját“ a rendek dicsérőleg értvén, azt végezték „egész országúl, hogy az académiának erigálása ebben az helyben Kolozsvár városában legyen, az pápistáktól bíratott pusztá klastrom-helyen,¹ mely mostan vacál és anélkül is pusztában áll“.² Ez a kolozsvári akadémia azonban nem épült fel, sőt Bethlen idejében a rendek soha többé szóba sem hozták. Hanem a helyett a fejedelem a fejevári iskolát bővíti, kivált, hogy Opitz Márton, a várva-várt külföldi professzor, pár hét múlva megjött s az új tanévben, ősszel, meg is kezdte a tanítást. Csakhogy a jövevény idegenül érezte magát országunkban, hol „hiúsága nem nyert kellő kielégítést, sőt meglehet, hogy nélkülözte az otthon már megszokott tömjénezőket“; különczködő modorával környezetét is elidegeníté magától az idegen poéta, úgy hogy még esztendőt sem érvén náluuk, 1623 június elején visszaindult hazájába;³ anélkül, hogy mélyebb nyomot hagyott volna a kezére bízott iskola történetében, holott fejlesztését a fejedelem tőle remélte.⁴

Így hát az intézet újjászervezési munkálatait megint csak a fejedelemnek kellett kézbevennie. Ezt szívesen is tette, mivel iskoláink rendszerét sehogy sem szerette. Hiszen Bethlen még Opitz bejövetelekor is panaszkodott Alvinczi Péternek „a magyar scholákban divatozó hitvány szokás (azaz tanrend) miatt“, melyet maga is tapasztalásból ismert. E kifakadásával a fejedelem az *agyontanítást* sújtotta, mert ekkoriban a tanuló reggeli hat órától estig be volt fogva, latin episztolák magyarázatával és hexameterek készítésével gyötrődve. E rendszerrel szemben Bethlen sokkal inkább szerette a jezsuitákét, mely a tanulót az oratio-csinálásra szoktatta, hogy „legyen jó retor, orator, eloquens“, úgy hogy

¹ Ez 1603 június 9-ike óta állott pusztán, midőn az unitáriusok a jezsuiták iskolájával együtt lerombolták; bőven ismertetem a kolozsvári Báthory-egyetemről írt tanulmányomban, az *Erdélyi Múzeum* 1906. évf. 258—263. l.

² *Erdélyi országgyűlési emlékek* VIII. k. 96. l.

³ Herrmann Antal: *Opitz Márton Erdélyben* (Budapest, 1876.) 7—11. l. Opitzről, születésének 300. évi fordulóján Jäckel R. adott ki egy 48 lapnyi munkát, melynek címe: *Martin Opitz von Biberfeld. Ein Gedenkblatt zur 300. Wiederkehr seines Geburtstages.* Bunzlau, Kreutschmer 1897.

⁴ Hogy mennyire téves azt hinni, hogy Opitz *akadémiának* volt tanára, azt már Herrmann Antal megczáfolta; id. m. 18. l.

még unokaöccsét (Istvánt) is jezsuitával akarta taníttatni, ha attól nem félt volna, hogy iskolájukban a páterek pápistává teszik...¹

Opitz távozásával a fejevári iskola továbbra is magyar mesterek kezén maradt s régi módszerével tengődött. Az 1622-ben felújult háborús idők ugyanis nem kedveztek az akadémiai eszme megvalósításának. Hisz a fejedelem jóformán csak vendégül járt haza udvarába s a hadi események úgy elfoglalták, hogy a fejevári akadémia ügyével alig foglalkozhatott.² Kik vezették ily körülmények közt e nehéz időkben az iskolát, oklevelesen bizonyítani nem tudjuk; mert 7—8 évig úgyszólván életjelt sem ad magáról, vagy legalább nem olyat, melyről feljegyzéseink maradtak volna. Tanítói közül is névszerint csak *Keresztúri Pált* ismerjük 1628-ból, midőn hét esztendei külföldi tanulásából hazatérve,³ Bethlen iskolájában alkalmazta.⁴ De habár címe *főscholamester* és évi fizetése 150 forint, alárendeltje volt a *főprofesszornak*,⁵ talán Maxai Öse Péternek,⁶ a ki évi 500 tallér fizetést kapott, mellette lévén két 350 tallér évi fizetésű professzor, meg két 100—100 forint jövedelmet húzó scholamester. Ekkora a tanítóttestület 1628 tavaszán,⁷ midőn már 80 „öreg“ diákja volt az iskolának,⁸ melyben még főemberek gyermekei is annyira gyülekeztek, hogy „a pápista iskola szintén üresen kezdett maradni“. Őszire a fejedelem még őrt is rendelt a könyvek gondozá-

¹ Bethlen Gábor nyilatkozata Szilágyi Sándor: Jelentés a gyulafejevári káptalan levéltárában tett kutatásokról (Budapest, 1880.) 16—17. l.

² Szilágyi Sándor ugyan azt írja (id. értekezése 19. lapján), hogy „Bethlen maga szabta meg a tanrendet s osztotta classisokra az iskolát; a principiában grammatikát, syntaxist, poesist, retoricat tanítanak, a magasabb osztályokban logikát, fizikát, görögöt és zsidót“; de nem tudjuk, mire alapítja e kijelentését, sőt minden jel arra mutat, hogy a fejedelem sokáig nem foglalkozhatott iskolai dolgokkal.

³ Hogy 1621—1627 közt Keresztúri mily egyetemeken tanult, felsorolja Zoványi Jenő *Theologiai ismeretek téra* cz. m. II. k. (Mezőtúr, 1898.) 255. l.

⁴ Bod Péter *Historia Hungarorum ecclesiastica* cz. m. II. k. (Leyden, 1890.) 437. l. 1622-ből rektorokúl említi ugyan Csulai Györgyöt, Balai Mihályt és Z. Petri Ferenczet, csak hogy ezekről pontosan nem tudjuk, mikor és meddig szolgáltak, ott is hagyták az iskolát, a mint jobb papságra juthattak, Csulai meg inkább csak bejáró vallástánító volt, nem rendes tanára a kollégiumnak.

⁵ P. Szathmáry Károly id. m. 32. l. szerint a fejedelem Kereszturit 1621-ben hívta meg az iskolába, melynek (351. l.) 1630-ig segédtanára volt, pedig tudjuk, hogy 1628-nál hamarabb nem is jöhetett haza külföldről!

⁶ Bod Péter említi (id. m. 441. l.) 1628-ra, arra alapítván állítását, hogy Gyulafejevártt ezidőben teologiai munkákat nyomtatott, de adata annyiban téves, hogy egyetlen műve 1627-ben s nem 1628-ban jelent meg.

⁷ A gyulafejevári udvar 1628 körüli consignatiojának adataiból, br. Radvánszky Béla: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása (Budapest, 1888.) 231. l.

⁸ Ezek közt volt a fejedelemnek 40 alumnusa, egyenkint évi 20 forint segítséggel; ugyanott 230. l.

sára¹ s csupán az aggasztá, hogy az iskola *rektor*, azaz *főmester* nélkül szűkölködött, mert a mesterek közül egyik sem akarta társát főbbvalójának (priornak) elismerni, a miből tömérdek egyenetlenség és megszegényítő gyalázatosság keletkezett.² A mindennapos „botránkoztató kihágások orvoslására“ talán ekkor adta ki a fejedelem azt az útasítását, melyet maga *parancsnak* nevez, hogy „a rektor a kollégiumban mindent a többi tanítóval egyetértve tegyen, őket ne szolgálainak, hanem társainak tekintse a szolgálatban, s tartozó tisztelettel illesse; viszont a tanítók őt mindenben fejőknek nézzék, tőle függjenek s mint *egy test* tagjai hassanak együtt s illjenek egybe az intézet közjávára.“³

Ezzel azonban Bethlen Gábor nem szüntette meg az iskola kebelében támadt viszályokat, s talán jól sejtjük, hogy az év őszén udvari történetíróját, a Heidelbergből visszaérkezett Bojthi Veres Gáspárt nemcsak azért indítá külföldre, hogy az iskola érdekében „valamely tudós professorokat keresne és hozna be“, hanem azért is, hogy az egymással czivódó s még a tanulók előtt is egymást kicsinyítő, gyalázó tanárok fölé, kik — a fejedelem szavai szerint — rossz példájokkal ajtót nyitottak az ifjúságnak a romlásra,⁴ idegen nemzetbeli rektort rendelvén, őket féltékenykedésökben idegenekkel fékezze meg.

Bojthi útjában egészen Hollandiáig jutott, honnan évvégére örömmel jelenté urának, hogy már szerencsésen kapott is három tanárt, kiket mindaddig ostromolt, a míg otthagya főprofesszori hivatalukat, Bojthi felpénzét is elfogadták, ki 50, ki 100 aranyat s tavaszra ígérték Erdélybe jövetelüket, „kik ha bejönnek, úgy tetszik — írja Bethlen Gábor — nem lenne utolsóbb az fejevári schola némely németországi scholáknál.“⁵ Csakhogy bejövetelüket a betegeskedő fejedelem nem érte meg. De minél türelmetlenebbül várta őket, annál nagyobb szeretettel gondoskodott iskolája jövőjéről, nehogy valami *emberi dolog* meggátolja szándékában. Így őszre kelve (szeptember elsején) 20.000 frtnyi alapítványt tesz a kollégium javára,⁶ másnap pedig azzal tetézi adományát, hogy Enyed városát is neki ajándékozta, hozzátartozó birtokaival együtt.⁷

¹ Bethlen Gyulafejevárt, 1628 szeptember 16-iki conventioja Barsi Mihály bibliotekárius részére; említve a *Történelmi Tár* 1895. évf. 417. l. Évi fizetése 100 frt volt; Radvánszky id. m. 230. l.

² A fejedelem Balázsfalván írt 1628 márczius 8-iki szép levele szerint, *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1878. évf. 540. l.

³ Magyarra fordítva kiadta Váró Ferencz, id. m. 104—108. l.

⁴ Váró Ferencz id. m. 104. l.

⁵ A fejedelem 1629 januárius 7-én Fogarason írt levelét ld. *Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* (Budapest, 1879.) 459—460. l.

⁶ Az alapítólevél eredetije a nagyenyedi ref. főgimnázium vasszekrényében.

⁷ Kiadta Konez József az *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1887. évf. 24. l.

*Ez a kettő tehát a gyulafejevári gimnázium igozi alapítólevele,*¹ mert előljárói az értékes adomány jövedelmével most már kiemelhették kezdetleges állapotából s könnyen akadémiává fejleszthették.² Ezt bizonyítja az is, hogy végrendeletében a fejedelem 6000 forintot hagy „az fejevári collegium épületire“,³ mely tehát még nem volt meg — még csak épülőfélben sem.⁴

A most már *fejevári gimnáziumnak*, ritkábban *gymnasium academicumnak*⁵ vagy pusztán *erdélyi iskolának*, de leggyakrabban egyszerűen *kollégiumnak* nevezett új tanintézet megnyitásában alapítója nem gyönyörködhetett,⁶ mert első három tanára: Alsted, Piscator (Fischer) és Bisterfeld csak Bethlen halála után érkezett az udvarba⁷ s így hát (1630 februárius 10-én) özvegyének, Brandenburgi Katalinnak terjesztik elő jóváhagyásra azokat az iskolai törvényeket, melyek alapján tanítani akartak,⁸

¹ Az alapítás tényét a fejedelem első kiváltságlevele ki is jelenti, megemlítvén, hogy a tudományok és tanítás fejlesztésével már uralkodása elejétől fogva törődött

² A kollégium alapítása első tényének Váró Ferencz Bethlen Gábor amaz intézkedését tekintni, hogy hat héttel előbb (1629 július 13-án) nemességet adományozott Erdélyország s a hozzákapcsolt Részek valamennyi lelkészének. A rendkívül érdekes címeradománylevelet legutóljára *Lehoczky Tivadar* adta ki a *Turul* 1897. évf. 192–193. lapján; magyarra fordítva Váró id. m. 6–7. lapján: de tartozunk megjegyezni, hogy abban a fejedelem még csak nem is említi a fejevári iskolát, melylyel ez adománylevelének semmiféle közvetlen vonatkozása nincsen!

³ *Koncz József: Bethlen Gábor fejedelem végrendelete* (Marosvásárhely, 1878.) 72. l. De a végrendelet megjelent már előbb, a *Delejtű* 1861. évfolyamában is.

⁴ Bethlen ama végzéséből, hogy Zetelakának többek közt azzal a föltétellel ad városi kiváltságot, ha lakói évenként 100.000 zszindelyt szállítanak Fejevárra, P. *Szathmáry Károly* (id. m. 32. l.) azt következteti, hogy ez a zszindely az épülő kollégium számára kellett; de ez nem való, mert a fejedelem ez 1622 szeptember 25-én kelt oklevele (gróf Kemény József *Diplomatarium Transilvanicum* cz. kézirati műve VII. k. 313–319. l.) egy szóval sem említi még csak a kollégiumot sem, nemhogy építkezéséről szólna, a mi életében nem is kezdődött meg.

⁵ E két néven említi naplójában Pápai Páriz Ferencz; *Irodalomtörténeti Közlemények* 1892. évf. 388–390. l.

⁶ Zoványi is kellő mérséklettel írja (id. m. I. k. 127. l.) az iskoláról, hogy „mielőtt a fejedelemtől tervezett akadémiái színvonalát teljesen elérhette volna, a halál megfosztotta alapítójától“.

⁷ Ezt már Koncz észrevette, id. m. 543. l.

⁸ A három tanár közül: Bisterfeld János Henrik életéről nálunk Kvaczala János írt önálló tanulmányt, s ebben mondja, hogy — szemben minden egyéb vélekedéssel — csak 1630 elején jöhetett be társaival Erdélybe, annyival inkább, hogy 1629 decemberében (tehát Bethlen halála után) még Herbornban van; *Századok* 1891 évf. 456–457. l. — Ugyan ő írt Alsted János Henrikről is az *Ungarische Revue* 1889. évf. 628–642. l. Behatóbb és Alsted valamennyi munkájára, bölcsészeti felfogására és nevelési rendszerére kiterjedő Schmid György ama tanulmánya, melyet a Schmid-féle *Gesichte der Erziehung vom Anfang an bis auf unsere Zeit* cz. vállalat III/2. k. (Stuttgart, 1892.) 100–146. lapján közölt.

czéljuk lévén, hogy iskolájuk „lehetőleg megközelítse elrendezésében azt az eszményt, melyet a Német- és Franciaországban s másutt virágzó iskolák és szemináriumok valósítanak meg“; a mit erősen hittek, ha előterjesztéseiket megfontolják, elfogadják s mielőbb megépítik a kollégiumot.¹ Erre égető szükség is volt, mert hisz a fejedelemszponyra nemcsak a Bethlenről maradt alumnusok ellátásának terhe hárult, a mi negyedévenként 200 forintot tett ki,² hanem a létszám természetes növekedésével is számot kellett vetnie az iskolaépítés alkalmával.

A beterjesztett törvényeket a három német tanár a heidelbergi akadémia, a herborni iskola s a fejérvári kollégium anyakönyveiből szerkesztette, egyenként felsorolván bennök a tanárok és tanulók jogait és kötelességeit.³ E bővített szabályzattal élt aztán és fejlődött a gyulafejérvári kollégium egész a szomorú 1658-ik év őszéig, midőn a tatárok feldúlták a várat, iskolájával együtt. A hajléktalanokká vált tanárok és tanulók ekkor elmenekültek s a kolozsvári kollégium falai közé vonulva lesték, várták évről-évre, mikor ül el a csatazaj s derül fel ismét árva iskolájuk sorsa.

Ismeretes, hogy ez a várva-várt idő négy esztendő múlva szerencsésen bekövetkezett, amennyiben Erdélyország új fejedelme: Apafi Mihály abban a nemes meggyőződésében, hogy „ne alunnék el a' változások között is a scholai tanítás“, a kocsárdi táborban, 1662 október 6-ikán kiadott rendeletével áthelyezte a kollégiumot Enyedre, melynél alkalmasabb helyet számára — saját szavai szerint — nem talált, s megbízta Kézdi-Vásárhelyi Pál teológiai tanárt, hogy állítsa fel újra az iskolát „tudván, hogy ennélkül semmi állapotban való boldogság nem lehetne“.⁴

Vásárhelyi október és november havában összeszedvén a szétszóródott ifjúságot, megkezdhette Enyeden a tanítást, egyedül kínlódván az újraalapítás ezernyi nehézségével, míg nem két év múlva társul kapta

¹ Közölte Koncz József a *Történelmi Tár* 1884. évf. 199—201. l. Magyarra fordítva *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története* cz. műve 544—545 lapján; újabban Váró Ferencz id. m. 108—110 l. — Idézeteinket ebből vettük.

² Brandenburgi Katalin udvarának 1630 július 2-iki fizetési jegyzékében olvassuk ugyanis a következő tételt: Az itt Fejérváratt levő alumnusoknak is eltvén egy cantorok, in summa per decursum anni járván nekik fl. 800 d.—, mostan egy cantor pénzeket thesaurarius uram ő Nagysága megadatta . . . fl. 200 d.— (*Történelmi Tár* 1881. évf. 366. l.)

³ Kiadta Szabó Károly a *Történelmi Tár* 1879. évf. 797—805. l. és még előbb magyarra fordítva az *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1872. évf. 5. és következő lapjain, valamint Koncz József id. m. 545—555. lapján és Váró Ferencz id. m. 110—117. l.

⁴ Apafi kiváltságlevelét P. Szathmáry Károly adta ki, id. m. 76. lapján; de idézeteit mi eredetijéből vettük, melyet a nagyenyedi ref. főgimnázium vasszekrényében őriznek.

Enyedi Sámuel orvost, kinek támogatásával immár — egy régi följegyzés szavaival — a kollégium újra felvirult.¹ Vásárhelyi műve kétségtelenül a kollégium amaz új törvényei is, melyeket most a fejedelem parancsára összeírt, s melyek e szép ígékkel kezdődnek: „A tanuló diáknak magasabb rendeltetése, hogy elüljáróinak engedelmessé, az Istenről való ismereteket, derekas készségeket s a nyelveket, a melyek egyháznak, hazának hasznosak, elsajátítsa.”²

Nagy tudás, tiszta nemes életbölcesség, jó emberismeret, vallásos mélység, de mindenek felett a tanuló ifjúság atyai szeretete sугárzik ki ez egyszerű törvényekből, melyeket csakhamar átvett a szászvárosi³ és székelyudvarhelyi kollégium⁴ s majd minden utána keletkezett iskolánk. Vásárhelyi Péter azonban 1666 tavaszán meghalt,⁵ de a fejedelem anynyira szívén viselte a kollégium érdekét, hogy rá egy hónapra (1666 június 16-án) már utódját: kőrösnadányi Nadányi Jánost is beiktatta hivatalába, még pedig személyesen, az erdélyi rendek jelenlétében.⁶

Rövidesen kitűnt, hogy ez rossz választás vala, mert Nadányi sem tanárnak, sem rektornak nem vált be;⁷ de kinevezésével legalább a kollégium teljes egészében visszaállított, habár csak két tanára volt még, egygyel kevesebb, mint a hánynyal 1630-ban megnyilt.⁸ Hogy azonban a megújódott iskola miként fejlődött és gyarapodott, annak

¹ Így mondja kéziratunk bevezetése, de Pápai Páriz Ferencz is azt írja róla naplójában, hogy: 19. Maii 1664 cum illustris collegii Albani, Nagy-Enyedini ob varias commoditates denuo erecti fama percrebesceret; *Irodalomtörténeti Közlemények* 1892. évf. 390. l.

² E törvények szövege csak néhány év óta ismeretes, a nagyenyedi kollégium egy nemrég előkerült protokollumból; magyarra fordítva kiadta Váró Ferencz id. m. 118—128. l. Ez a jegyzőkönyv a XVIII. század végére vagy a XIX. elejére válló írású és kötésű nagy ívrétű kötet, mely a kollégium 1793-ig terjedő törvényeit foglalja magában.

³ Közölte dr. Borcsa Mihály a szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium 1893/94. Értesítője 5—21. eredeti latin szövegében.

⁴ Az 1670-ben alapított székelyudvarhelyi kollégium törvényei szintén majdnem szószertint megegyeznek a régiek enyedivel; közölte latinul s magyarra fordítva hasábosan, Gönczi Lajos, a kollégium 1894/95. Értesítője 63—95. l.

⁵ Pápai Páriz Ferencz följegyzése szerint május 15-én halt meg; id. naplója 391. l.

⁶ A kollégium *Illustri collegii Bethleniani Albano-Enyedensis origo et progressus* cz. 1704 körül írt kézirat történetéből, a mi minden valószínűség szerint Pápai Páriz Ferencz munkája; gróf Kemény József: *Collectio major manusciporum historicorum* XVII. k. 3. darabja, az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁷ A nagyenyedi ifjúság Nadányi ellen írt panaszait s az ügy részleteit lásd az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1900. évf. 66—80. l.

⁸ A tanárok számát az előjáróság 1779-ben négyre, 1790-ben hétre szaporította; Benkő Ferencz *Parnassusi időtöltés* cz. m. VII. darabja (Kolozsvár, 1800.) 13. l. Az egykori enyedi tanár e kötetének alcíme: Enyedi ritkaságok.

méltatása most feladatomon kívül esik, mert itt csupán a *jegyzői tisztség* s az u. n. *Nemes Oskolai Tanács* szervezetét, hatáskörét, kétesztendei, 1796—98 közti működését s benne a diákság életét és csinyjeiért elszentvedett büntetéseit ismertetem: branyicskai Nagy László eredeti kézírata alapján s a tárgy irodalmának felhasználásával.

II.

Hogy a tanulókat ki vegye fel, ki tartsa számon a matrikulában, ki vezesse a tanári gyűlések jegyzőkönyvét s végezze azt a sokféle írást, levelezést, melyet az iskola ad, arról külön egyetlen iskolánk régebbi szabályzata sem intézkedik. Oka ennek az, hogy eleinte ezt a munkát az igazgató maga végezte tanártársaival, illetőleg, hogy a jegyző tisztét — a fejérvári kollégium szabályzata szerint — a bölcsészeti tudományok második tanára, illetve a szolgálatra legifjabb tanár vitte, az anyakönyvet pedig maga az igazgató vezette. Ám ez a rend nem sokáig állhatott fenn, mert az írásbeli teendők mindegyre szaporodtak s mind jobban terhelték a tanárokat, úgy hogy Enyeden a kollégiumnak már külön jegyzője van, kit — legalább később — évről-évre a tanárok és az iskolaszék választottak egyetértőleg a három utolsó esküdt közül.¹

Első — 1666 május 22-ikén választott — ily nótáriusa az enyedi kollégiumnak Szászvárosi János volt, s kéziratunk 1798-ig pontosan feljegyzi valamennyi utánakövetkezettnek a nevét. A felsoroltak között a legtöbb *esztendeig* viseli jegyzői tisztét, de a régiek közül némelyik 5—6 évig is jegyzősködött, vagy mert nagyon szerették és évenként újraválasztgatták, vagy pedig — a mi valószínűbb — mert alkalmas ember ritkán akadt. Viszont némelyik évben két-három nótáriussal is találkozunk, talán mivel elődje meghalt, eltávozott, vagy mert félrelépett s az erkölcsökre vigyázó iskolaszék lecsapta helyéről. Beszéde-sebbé az időtől fogva válik az „*illustris collegium*“ albuma, mikor 1797 november 2-ikán branyicskai Nagy Lászlót választják jurátus nótáriussá s ő példás renddel mindent bejegyzett és tisztében „*lelkiismeretesen eljár*“, miként esküje megszabta. Ez — talán éppen Szászvárosi János szövegezésében — arra kötelezte a jegyzőt, hogy „a véleményeket és szavazatokat kedvezés vagy gyűlölség nélkül bevegye; a többség és okosabb fél értelmében hirdesse ki pörös ügyekben az ítéletet; a határozatokat úgy, a mint kijelentetnek, tőle telhető legjobb szövegezéssel jegyezze föl; azokat a feleknek minden csonkítás vagy hozzáadás nélkül miképpen hiven a jegyzőkönyvbe vette, fogja — kívánatukra — kiadni s a jegyzőkönyvet, irományokat gondosan számon tartva, mikor tiszte

¹ Koncz id. m. 652. l.

letelik, pontosan a tisztviselők kezéhez szolgáltatja“.¹ A székelyudvarhelyi kollégium esküformája még arról is rendelkezik, hogy a jegyző „a kollégium pecsétjét más, mint a törvény által előírt célra ne használja s a bevételekről és kiadásokról számoljon!“² Végül a pecsét használatát az erdélyi egyházi főtanács 1796-iki rendelete a jegyzőnek ekként írja elé: „A tanárok által közügyben küldendő leveleket, iskolai bizonyítványokat megpecsételi a rektornál álló pecséttel s a professzorok tudtán kívül ezt tenni nem szabad.“³

Nincs szó ez esküformákban arról, hogy a jelentkező tanulókat is a jegyző veszi fel, pedig Nagy László írásából, de egyebünnen is tudjuk, hogy ez is a nótárius feladata volt.⁴ Szívesen is teljesíté, mert azért ezidőben külön tiszteletdíjat kapott, a beíratásért begyűlt pénz egyharmadát, míg többi kétharmad részét térképek és jutalomkönyvek vásárlására fordították. A beíratás díja 12 dénár volt,⁵ de a ki csak tehette, többet adott: rendszeren kétszeresét, háromszorosát; eseményszámba ment azonban, hogy pl. széki gróf Teleki Ádám 5 frt 40 dénárt fizetett, félévvel utána jött Imre öcsöcse pedig kétszerannyit. Akadt persze olyan szegény tanuló is, kit a jegyző *gratis* írt be az anyakönyvbe; az igaz, hogy ilyet 93 beíratkozott diák között mindössze négyet találunk.

Beíratkozni évközben, a *diligentia* alatt is lehetett, úgy hogy pl. Nagy László november havában — talán mivel már az őszi mezei munka s a szüret is elvégződött — tanulót vett fel s azután is rendszeren hármat, négyet minden hónapban, sőt még júniusban is egyet, holott annak végén már ki-ki hazament vakációra. A tanulók zöme azért mégis őszzsel, a tanév elején íratkozott be,⁶ így pl. 1798 szeptember első öt napjában 45 új diák, kiknek neve mellé a nótárius, az iskolaszék határozata folytán ezentúl születése helyét is bejegyezte, származása, nemzetisége és rangja mellé. E határozatnak jegyzőnk 75 tanuló beírá-

¹ Váró Ferencz id. m. 127. l.

² Közölte Gönczi Lajos, a székelyudvarhelyi evang. reform. kollégium 1894/95 iki Értesítője 107. l.

³ Koncz József id. m. 653. l.

⁴ Szászvároson a tógátusok 1744 óta sajátkezüleg írták be nevüket az albumba, a törvények megtartását ígérő esküformájukkal együtt; Borcsa Mihály id. közleménye bevezetésében.

⁵ Koncz id. közlése szerint, az erdélyi ref. egyházi főtanács 1796-iki rendelkezéséből.

⁶ A tanítás eleinte, a XVII. században már augusztus elején újra megkezdődött, mert épp maga Vásárhelyi Péter írja Enyedről, 1665 augusztus 13-án szentpéterri Veres Péternek, hogy „nem is gyűltenek még össze deákink, kik a nyáron kiszéledtenek volt, noha már Isten segítsége által, szintén egy hete, hogy a tanítás beállott“. (Eredetije a marosvásárhelyi Teleki-levéltár 844. sz. a.)

sánál felelt meg, kik közül 25 nemes, 22 szabados (libertinus),¹ 15 székely katona-fiú, 8 papfiú, s csak egy tanuló kalmár fia, egy pedig polgárfiú (civis), míg idegennyelvű: két oláh s egy szász fiú. Származásukra nézve azt tapasztaljuk, hogy Enyed vidéke Tordáig s a Marostól délre eső magyarság és Székelyföld küldi gyermekeit az enyedi kollégiumba, melynek létszáma a XVIII-ik század végén közel 900 volt.² Ezek közül 150 *tógús diák*, vagyis kiknek a kollégiumban teljes ellátásuk s valamely ösztöndíjuk jár. Köztük 40 *principista*, a ki naponta 4 cipót és évi 30 forintot kap, 6 meg *accessista*, szintén négy cipóval, de már csak évi 20 forint segélylyel.³ A tógátusok után következnek rangban a *publikusok*, azaz a kollégiumon kívül lakó nemes és méltóságos származású tanulók, kik, a kik tógát nem viselnek. aztán a *neutralisták*, „a kik klassisokban laknak és két cipót kapván napjában, holmi szolgálattal tartoznak“; majd az ú. n. *tanuló ifjak* s végül a szegény *grátista gyermekek*, majdnem százan, kiknek a kollégium napjában egy-egy cipót ad.⁴

A ki csak tehetette, persze künn lakott a városban, valami kosztadónénál, rendesen egy külön preceptor felügyelete mellett. Így pl. Bornemissza Anna fejedelemasszony hét alumnusát tanítójukkal Bodroki Szabó Jánosnénál helyezték el, a miért kapott: szállásra évente 12 forintot, asztaltartásra 72 forintot, azonkívül búzát, lisztet, kását, 500 káposztafőt, 4 verődísznót, 3 szalonnát, 4 sajtot s a mi egyszóval a konyhára kellett.⁵ De bizony e bő fizetség és ellátás mellett is megesett, hogy a gyerekek éheztek, úgy hogy mikor már tovább nem tűrhették, rávették tanítójukat, hogy írjon a fejedelemasszonynak, mert gazdasszonyuk mindig veszekedik velök, „ételöket illendőképpen ki nem szolgáltatja, hanem a mit ő Nagysága ételökre küld, azon magát, fiát, leányát és szolgálóját tartja... s őket csaknem semmissé teszi“.⁶

Az ilyen bajokon gyakran a kollégium jegyzője is segíthetett, jó szóval vagy fenyegetéssel, kinek különben is a sokféle rendű és rangú

¹ Orbán Balázs szerint (*A Székelyföld leírása* I. k. 6. l.) a libertinusok betelepített mesteremberek vagy beházasodott idegenek, vagy más, népességéből kifogyott helyekre települők voltak... s ilyenek részben a városok lakói, kik csak később nyert szabadalmak által lettek kiváltságosakká.

² Ezek egyrésze künlakó lévén, a bellakók az *ó-kollégium* 37, s az *új-kollégium* 15 lakházában (kamarájában) laktak és az *ó-kollégiumban* lévő 9 classisban tanultak; Benkő Ferencz id. m. 25. l.

³ Benkő Ferencz id. m. 52. l.

⁴ Ez adatok 1796-ból valók; ugyanott a 21—22. l.

⁵ Váradi Udvarhelyi György udvari prefektus följegyzése Enyeden, 1666 szeptember 25-iki conventióján, az Erdélyi Nemzeti Múzeumi levéltár gróf Kemény József gyűjteményében.

⁶ Az alumnusok tanítója: Kocsárdi István levele Bornemissza Annához, Enyedről, 1667 május 10-ikéről, az *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1889. évi. 157. l.

tanuló nyilvántartása, az anyakönyv vezetése s a panaszok elintézése tán legkisebb gondja volt. Nagyobb dolgot adott az Iskolai Tanács jegyzőkönyvének írása s a határozatok végrehajtása; kivált fegyelmi ügyekben hozott ítéletek fogyanatosítása. Hisz a gyermeki ész és gondolkozásmód könnyen a büntetés végrehajtóját okolja elszenvedett büntetéséért, ha pedig eljárásában a jegyző lanyha, engedékeny, felettes hatósága bizalmát játssza el.

III.

Református iskoláink törvényei közül csupán a fejezváríé szól külön fejezetben *De senatu scholastico*, megemlítvén, hogy tagjai csak a tanárok lehetnek. Ez a Nemes Oskolai Tanács — miként később nevezték — oly ügyek intézésére volt hivatva, melyeket a rektor maga nem végezhet. Ezért rendszeren szombatnként délután ült össze¹ s élén a rektorral tárgyalta: az iskola ügyeit, a tanuló ifjúság dolgait, a fegyelmi vétségeket; vigyáz a diákok szállására, kosztjára, szorgalmára, életére és erkölcsére; a tanítók és tanulók igyekezete serkentéséül szavalatokat és vitatkozásokat rendez; a megüresedett tanári és tanítói állásokat arra való személyekkel — a felsőbbség hozzájárulását kikérve — betölti s végül megvizsgál minden nyilvánosságnak szánt iratot, mielőtt kinyomattatnék.²

Ez a nagy hatáskör azonban rövid időn kisiklik a tanárok kezéből s azt (iskoláink demokratikus, majdnem köztársasági szervezete mellett) maga az ifjúság gyakorolja. Hisz már a sárospataki kollégiumnak kilencz esztendővel korábbi törvényei szerint is — bár arról bővebben s külön nem szól — „az Iskolai Tanácsot a *senior* és még kilencz olyan tanuló (primarius) alkotja, a kik tanultság, erkölcs és tapasztalat dolgában kiválók, s az új tagot maguk a tanácstagok választják a tanárok jelenlétében“.³ Így volt ez már a XVIII. században Enyeden és többi erdélyi iskolánkban is, azzal a változattal, hogy a *senior* és *contrascriba*, meg nyolcz *assessor* és a *nótarius* mellett még két tanár is résztvett „a rektor-professzor előlülése alatt“ a *Sedria*, vagyis az Oskolai Tanács tárgyalásaiban.⁴ Ezt a Tanácsot az enyedi kollégium Apafi-korabeli törvényei nem említik, pedig, hogy már akkor is meg volt, következik a

¹ Altstedék e szabályát Basire Izsák tanár később oda módosítá, hogy az iskolai szenátus csütörtökön és szombaton délután tanácskozzék, de csak akkor, ha valami elintézni való dolog akad; Vargha Zoltán: *A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata* (Budapest, 1907.) 22. l.

² A 12 pontból álló szabályzatot összevontan Váró Ferencz fordítása szerint ismertettük; id. m. 111—122. lapjáról.

³ Békefi Remig: *A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-ik évi törvényei* (Budapest, 1899.) 38. és 73. l.

⁴ Benkő Ferencz id. m. 23. l.

jegyző esküformájából. Hogy kimaradt a törvények közül, oka vagy az lehet, hogy (bölcs előrelátásból) a Tanácsban 11 ifjúsági taggal szemben csak három taggal képviselt tanárikar nem akarta dekretálni az ifjúságnak e különben is csak szokásjogon alapuló fontos kiváltságát, vagy tán az is, hogy az Iskolai Tanácsot a kollégium falain belül tulajdonképpen végrehajtója: a jegyző képviselte, a ki figyelemmel kísérvén a tanulók s a diáktisztviselők magaviseletét, jelentést tett a kihágásokról a szombatoként — de szükség esetén hetenként többször is — összeülő Tanácsnak, mely azokat gondosan meghányva-vetve, ítélkezett valósággal esküdszék módjára, ítéletének végrehajtását a jegyzőre bízva.¹

A kiszabott büntetések legenyhébbike a *szobafogság*. Így pl. két napig nem léphetett ki a kollégiumból az, a ki engedetlen volt, vagy a tisztviselők megintését daczosan, morogva fogadta.

Kisebb vétségeknél, tegyük fel, ha egyik tanuló a másikat megsértette, köteles volt a Tanács színe előtt *megkövetni*. Így történt ez pl. egyik diákkal, a miért társa levelét elcsipte s másolatokban körözte, vagy egy másikkal, mivel másnak hazulról érkezett elemőzsiáját elfogta s megette.

Szigorúbb volt a *pénzbüntetés*, a következő fokozatokkal. A ki könyörgésről vagy templomozásról elmaradt, 3 denárt fizetett. De gyakran előfordult hogy a felügyelettel megbízott *szeres szolgálattelvő* (oeconomus), kit az ujoncz tógás diákok közül rendeltek hetenként,² kedvezni akarván társainak, hűtlenül írta fel azok nevét, kik az isteni tiszteletről ok nélkül elmaradtak, illetőleg kevesebbet írt fel, mint a hányan hiányoztak. Az ilyenre a Tanács 6 denárt vetett ki, ha többször vétkezett 60 denárt s minden elhagyott följegyzésért külön 6 denárt. Többszöri elmaradás esetén vigyázásra, éjjeli vigyázásra ítéltek a tanulót. Viszont megesezt az is, hogy a könyörgésre kirendelt diák nem jelent meg idejében s elmulasztotta a könyörgést, a miért 50 denárt fizetett. Ennyit kellett fizetnie annak is, a ki a városba szökött és tánczba ment, az éjjelizésért ráadásul egy forintot; míg társai 3—4 napig nem lép-

¹ Az iskolai büntetések különböző nemeiről összefoglalóan Hauber A. írt *Strafe* szó alatt a Schmid-féle *Encyclopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens* XI. k. (Gotha, 1873.) 285—310. lapján; hazai példákra azonban nem terjeszkedik ki.

² Benkő Ferencz írja ezt (id. m. 23. l.) az ekonomusról, kit Váró (id. m. 124. l.) szeres szolgálattelvőnek fordít, csak hogy az „oeconomus“ szót kéziratunk sehol sem említi, mert azt 1796-ban Enyeden már szerte *apparitor*nak nevezték. — Ez Pápai Páriz Ferencz szótára szerint = udvarló, ajtó-őrző, város szolgája; de Koncz (id. m. 653. l.) ekonomusnak mondja, habár előbb (a 644. lapon) hibásan jegyzőnek írta. Finály szótára az apparitort így fordítja: közszolga, hivatalbeli mellett, alsóbb tisztviselő, államszolga; de Bartalé nem ismeri.

hették át a kollegium küszöbét. Ismételt éjjeli kimaradásért egy tanulót 6 forinttal sujtott a Tanács, Farkas Ferencz pedig, mivel (farsang idején) tarka ruhát öltve járt ki a városba, két napi áristomot kapott. Egy másik tanuló, a ki legátusnak maga helyett a tisztviselők tudta nélkül — betegséget adván okul — mást küldött, 3 forintot fizetett.

A ki iskolai tisztét elmulasztotta, vagy rosszul végezte, 10—25 denár fizetség érte, illetve kényszerült tovább viselni tisztét egy vagy több napig, néha meg lefokozták s tisztétől megfosztották.

Terhes volt az *áristom* (carcer), melyet már az Apafi-korabeli első enyedi törvények is alkalmaztak oly tanulóval szemben, a ki pénzbüntetésre nem javult. Rendesen egynapos volt, de tán leghosszabb a tiznapig tartó. Ennyit kapott pl. az a három diák, a ki 1798 pünköst másodnapján Csombordra rándulván, visszatérőben az országúton ittasan megtámadták s véresre verték gróf Kemény Farkas oláh kertészét és mészárosát, kiket azonfelül meg is kellett követniök.

Valamennyi büntetésnél lealázóbb volt azonban a *pálcázás*, miről két évi jegyzőkönyvünk az alábbi fontosabb példákat mutatja.¹

Hét pálczára ítelt az Oskolai Tanács egy diákot, a ki este nyolcz óra után veszekedést támasztott az egyik szobában és zavarta a tanulást; 12 pálczára egy másikat, a ki jóllehet lopásért már volt büntetve, „nem nézvén mindazonáltal sem a büntetés erejét, sem az erkölcsöt, a helyett, hogy magát megjobbította volna, ismét lopott“.² Szégyenét azért a vétkes jól érezte, mert az ítélethez a nótárius jámborul hozzátette: Elszökött a végzés előtt.

A kár megtérítése mellett rendesen 15 pálcza volt a lopás büntetése, ismétlődés esetén kicsapás.

Husz botütést, meg három napi börtönt szenvedett egy Sükösd Gábor nevű tanuló, a miért „bizonyos okokból“ a kollégium tömlöczébe vettetvén, a zárt lefeszegette, az ítélet naiv indokolása szerint, „oly véggel, hogy a mint ő is megvallotta, elébb álljon s elszökjék“, ügyét ezzel a fenyegető mondásával is sulyosbítván: Ha kiszökhettem volna, a *bakanyából*³ puskaport és golyóbist vettem volna, s megláttam volna, ki tudott volna engem behúzni a városról.

¹ A testi fenytékek már az erdélyi iskolai törvények legrégebbike: Honter János 1543-iki brassói gimnáziumi törvényei is említik; Dr. Teutsch Frigyes: *Die Siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen* I. k. (Berlin, 1888.) 9. l. Ez meg volt minden iskolában, de, hogy az egyes büntetésekért hány pálczaütés jár, ezt csak az *usus* dekretálta, mert a törvényekben nincsen meg.

² A Tanács 1797 november 15-iki végzéséből.

³ E szót semmiféle szótárunk nem ismeri; de valószínűleg lőpor-raktárt vagy tán laktanyát jelent.

Az is előfordult, hogy csupa kollégiálitásból az áristomba zártat őre futni engedte, más szóval — a Tanács ítélete szerint — nem vigyázott elég szemesen, a mint egy vigyázónak kellett volna, minek büntetése rendszeren öt botütés volt, példaadásul s azért, hogy „senki is ezután soha a kollégyomi közönséges fenytéket meg ne vesse.“ Egyébként ennyi a pálcázásnak *legenyhébb* fokozata, melyet a Tanács kivált akkor alkalmazott, ha a tanuló dorbézolásban és veszekedésben vett részt. Ilyenkor a főbűnös, mondjuk a multság indítványozója, 15—20 pálczát szenvedett el „a kollégium udvarán csengetés után“, társai pedig egyenként tizet, a kontraszoba ajtaja előtt.

A botozást kivételesen pénzzel is meg lehetett váltani, habár erre csak szász példánk van. A meggyesi luteránus gimnáziumban ugyanis, ha egy diákot a szeres esti tiz óra után beeresztett a kapun, 12 forintot fizetett, vagy ha pénze nem volt, 24 botot kapott,¹ úgy hogy minden pálczaütést fél forintra becsültek.

Napirenden volt, de érthető, mert a diák-lélekből fakadó az a visszaélés is, hogy szálásabb tanulók felvették valamely barátjuk tógáját s kimenvén benne este a városba, deákmódra mulattak s így csalfán olyan előnyökhöz jutottak, melyek őket még nem illették meg. Ennek megszüntetésére vagy legalább is korlátozására a Tanács végre 1798 június 6-ikán elrendelte, hogy feketében tógás deákon kívül más tanuló ne merészeljen sehol és soha jární, mert különben könyörtelenül elveszik a köntösét.

A hiúság és czifrálkodás rovására ment az is, hogy a tanulók magukhoz nem illő tarka ruhákban jártak a városban s divatos fészülködéssel, sőt tógájuk emelgetésével igyekeztek a járókelők figyelmét magukra vonni, mert ilyesmire kell gondolnunk, olvasva az 1662-iki enyedi törvények VIII. pontjában, hogy: „Senki a ruháját, ha csak nem alkalmatlan a hossza, főleg hol sokan járnak, kelnek, föl ne tőrje. Büntetése jótétemény-vesztés. Senki se viseljen szemébe csüngő, vagy katonák s léhák módjára füle köré csavart hosszú hajtincseket, sem idegen divatú üstököt ne növeljen. Büntetése első ízben kemény megróvás, és ha nem fog rajta, az első hónapban 15 denár bírság, a másodikban 25 s így tovább haja növésevel nőjjön a bírsága.“ E következetes végzésnek mintegy szülőszmje pedig az volt, hogy: Ruházkodásban s egyéb testi viseletben ki-ki középszert kövessen, nehogy pazarlással tanulását is hátráltassa.² Hasonló okokból, de meg a kevélykedés szertelenségének elharapódzása végett tiltották, illetve korlátozták a kollégium kurátorai

¹ Az iskola 1762-iki szabályzatából, Teutsch id. m. I. k. 266. l.

² Váro Ferencz id. m. 119. l. — A tanulók hajviselete fejlődését és változásait igen érdekesen ismertette Koncz, id. m. 638—639. l.

— még Apafi idejében is — az úr- és nemesfiúknál is a toll- és sarkantyúviselést.¹

Tilos volt mezitláb vagy hajadon fővel járkálni, még a kollégium udvarán is, a ki pedig az utczára merészelt kimenni, 5 denárt fizetett. Szitkozódó, káromkodó tanulót kétszeri megintés után, kiméletlenül kicsaptak, épp úgy, mint az árulkodót, gyalázót.

Valósággal korjellemző az a büntetés, mely oly tanulót ért, ki a kollégium épületeit rongálta s belőlük egyes darabokat el mert vinni, az illetékesek engedelmé nélkül, vagy „a kik — a törvény szavai szerint — holmi piszkos, elvetemült szerelmi és borénekeket akár maguk hallattak, akár másokkal: gyermekekkel, szolgálkával énekeltettek, veszítvén először 5, aztán 10, s tovább 25 denárt, míg a kit — nagy jó kedvében — ittason, mások botránkozására, kivont karddal bőszködni láttak, megvesszőzve, javadalmát veszíté“.²

Visszaeső tanuló megszabadult a további büntetéstől, illetve kicsapástól, ha legalább 5—6 kezes állíthatott tanulóársai közül, a kik rajta megkönyörültek, de javulást ígérve, ki kellett nyilatkoztatnia reverzálisában, hogy ha továbbra is vétkezne és elsökne, megköötözve visszahozhassák, újra rabságba vethessék s ha cselekedeteiért gráciát nem nyerne, megkorbácsolhassák.³

Ilyen s ehhez hasonló súlyosabb esetekben a *Tanács* a gondnokok tanácsához fordult,⁴ míg nagyobb kihágások alkalmával, melyek már majdnem büntényszámba mentek, a fejedelem udvarába hívatta a vétkező tanulókat, ügyüket maga akarván „igazításba vétetni“.⁵

E példákkal azonban korántsem merítettük ki sem kéziratunk adatait, sem a törvények egyes pontjait, melyek részletesen felsorolják az öszszes büntetésekét. Inkább csak azt akartuk bemutatni, milyenek voltak a kollégium két évi életében a leggyakoribb kihágások és büntetések. Egybevetve őket a kollégium korábbi törvényeivel, azt látjuk, hogy bizony mindenütt szigorúbbak. Mert míg Alstedék törvényei azt hirdetik, hogy „az eltávoltítás, kizárás legyen a végső büntetés“ és a verést s börtönbüntetést még az utána következő 1662-iki törvények is csak éppen hogy néhányszor említik, ez a két fenyíték immár mindennapos. E tény mivelődéstörténelmi, szomorú tanulsága tehát az, hogy a tanulóifjúság

¹ A kurátorok 1671 október 28-ikán kelt rendeletében, *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1886. évf. 65. l.

² Váró id. m. 120—121. l.

³ Szerencsi Sámuel nagyenyedi diák 1674 februárius 13-ikán írt reversalisa, a *Történelmi Tár* 1900. évf. 467. l.

⁴ Bethlen útasítása, Váró id. m. 106. l.

⁵ Apafi 1674 és 1680-iki két ily rendeletét ld. az *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1891. évf. 240. és 1896-iki 161. l.

erkölcsse, fölebbvalói iránti tisztelete és kötelességtudása az elmúlt másfél század folyamán bizony süllyedt, lazult, lankadt s az ifjúság köréből alakult Nemes Oskolai Tanács súlyosabb ítélkezéseit, miként azok a XVIII. század végén előnkbe tárulnak, a kor és a viszonyok indokolták.

Az enyedi diákság fékezhetetlen rakonczátlankodását a XVIII. század elején Pápai Páriz Ferencz igyekezett megfékezni rektorsága idejében készített fegyelmi szabálytervezetével.¹ Hisz immár valóban túrhetetlenné vált, hogy az ifjúság megvetvén minden iskolai törvényt, úgy élt, mintha semmi fölöttes hatósága nem volna. Így pl. a vasárnapi prédikációra már 15 esztendő óta nem járt, de divatba jöttek a dáridós névnapozások, a mikor még az officialisok is meg merték üzeni a tanároknak, hogy leckeórát ne tartsanak, ha pedig valamelyik diák megharagudott „az jó intésért vagy disciplináért“ tanáira, azzal büntette, hogy leckéjére nem járt fel többé. Napirenden voltak a fegyveres kirohanások és részeg katonákkal való mulatozások is, a miből sok baj származott. De az iskolai törvények szigorításának alig volt hatása. A fiatalabb diákokat ugyanis megfélemlítették az idősebbek, a tisztviselők; ezek meg mind hanyagabban teljesítették kötelességöket. A diákság rossz szelleme, szabadossága és minden fegyelmet megvető rakonczátlansága valósággal átöröklődött, hagyományossá vált nemzedékről-nemzedékre, aláásva a tanárok tekintélyét s az iskolák jó hírét, nevét országszerte.

E tarthatatlan bajokon az enyedi kollégium tanári kara 1793 őszén az iskolai tisztviselők szabályai megszorításával akart segíteni, Szent Mihály hava 19-én új útasítást készítvén számukra, nyíltan beismervén bevezetésében, hogy „az oskolai fenyíték néhány esztendőök alatt e nemes collegiomban főképpen az oskolában lévő officialisoknak és jurátusoknak kötelességek restes magatartások miatt tágult meg.“ Ez új útasítás a *senior* és a *constrascrība* kötelességeiről intézkedik, kijelentvén, hogy „minden jurátus perpetuus morum observator“ legyen s a mi nagyobb hibát talál, minden péntek délig tartozzék írásban beadni a contrascrībānak, hogy aztán másnap gyűlésbe vihesse.² A tanári kar azonban ezt az intézkedést nem tartotta elegendőnek és — úgy látszik, némely tagjának felszólalására — újabb szigorítással fokozta, mely szerint „szomorúan tapasztalván, mely ellenkezőleg viseli a' deákság magát egy időtől fogva, a' kollégyomnak majd minden törvényeivel, a' mely szerte szélllyel az országban sok balítéletekre alkalmatosságot szolgáltatott“,

¹ Közölte Dézsi Lajos az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1899. évf. 464—466. l.

² P. Szathmáry Károly: *A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-főtanoda történelmi méltatása* cz. kéziratú gyűjteménye I. k. 125. sz. a. a nagyenyedi ref. főgimnázium vasszekrényében.

másnap, szeptember 20-án, elhatározta, hogy „az ifjúságot is az illendőségnek, jó erkölcsnek és szorgalmatosságnak reája nézve kiszabott határai közé elmúlhatatlanul szorítsa, az oskolai fenyítéknek a' törvények szerint való kiszolgáltatását, a' mennyire lehetséges, rövidebb útra, és sebesebb folyamatra vévén, mint eddig volt“; — mivel pedig „minden apróságok körül“ az egész tanári kar nem ügyelhet, kimondta, hogy évente *négy* tanárt delegálnak, kik maguk között hetenként felosztván az időt, naponta lustrálják a kamarákat, vigyázzanak az ifjúságra s ha valami hibát találva, maguk meg nem igazíthatják, referálják el a professoratusnak; a másik három professzorra — tehát a rektorra és két adjunktusára — hárul pedig az ítélkezés, illetve a fenyíték kiszabása, de már nagyobb dologban a *Sedria* ítélkezik és ítéletét „a rendes executor, a contrascriba által exequáltatja“.¹

A kollégium ez új fegyelmi szabályait az iskola főkurátora, báró Nalácsi József egy esztendő múlva (1794 október 25-én) hagyta helyben s így éppen három éve voltak immár érvényben, midőn branyicskai Nagy László nótáriusi hivatalát elfoglalta, hogy maga is rendelkezései szerint éljen és végezze kötelességeit.

Dr. Veress Endre.

¹ Kiadatlan eredetije ugyanott, 124. sz. a. A kollégium történetének e fontos oklevelét munkájában P. Szathmáry Károly nem említi, nyilván, mivel csak megjelenése után akadt reá.